

ՃԱՆԱԳՐՆՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

(Շարահանքի-ն):

Ժամանակ անցնելով՝ խոտածարակները իւրեանց կենցաղավարութեան դժուակ պայմաններին մէջ անգամ չկարողացան ապրել. թշնամու հալածանքներից աշխարհը աւերուեցաւ և խոտակեր կրօնաւորները ցրուելով, աւերակ և անքնակ թողին անդերը մինչև Սիւնեաց իշխան Աշոտի օրերը: Այս տեսելով Սիւնեաց Յոհաննէս եպիսկոպոսը գիր է գրում յիշեալ Աշոտ իշխանին և սա կարգադրում է որ խոտակերաց վանքը վերստին շինեն և նորից ժողովին այնտեղ կրօնաւորներին: Աշոտը արդարև նորից կեանք է տալի վանքին, բայց որ դիւստորն է՝ ժառանգեցնում է վանքին Արաստամուխ գիւղը:

Արքայաշուք և բարեպաշտ Աշոտի մահից յետոյ եղաւ Վալոյց ձորում, իններորդ դարու վերջում, սաստիկ գետնաշարժ, որից տապալուեցան այդ վանքի եկեղեցիները և միւս բոլոր շինուածները: Սիւնեաց Յոհաննէս եպիսկոպոսը այս հանգամանքի մասին նորից հաղորդում է հանգուցեալ Աշոտի ամուսնոյն, տրիկին Դուշանին: Վերջինն առաւել աստուածասէր լինելով և իւր սիրելի ամուսնոյ յիշատակը չկորչելու համար ձեռք է զարկում և շինում է 910 թուականին անդր և եկեղեցին առաւել սլայծառ քան առաջ, այսինքն այն եկեղեցին, որ մօտ հազար տարի ապրելով, իւր թշուառ դէմքը այսօր ևս ցոյց է տալի իւրաքանչիւր այցելուի...

Ոժման և բացման փառաւոր հանդիսին հրաւիրւում են Սիւնեաց Յոհաննէս եպիսկոպոսը և հայոց՝ Դրասխանակերտցի Յովհաննէս կաթօւղիկոսը: այն որ գրեց Բագրատունեաց կարճատե թագաւորութեան պատմութիւնը: Այդ կատարուեց փրկչական 910 թուականին: Չարմանալի երևոյթ . . . այդ դռն և պետալի միջոցին, երբ արաբները քար ու քանդէին անում Արարատեան նահանգը, երբ Բագրատունի նշանաւոր հարստութեան այդ միջոցի ներկայացուցիչը, մինչև անգամ վերոյիշեալ կաթօւղիկոսը, արաբական կատաղի հալածանքից

աստանդական և թափառական կեանք էին վարում, շատ անգամ հայրենիքից դուրս, այդ դառնաշունչ միջոցին հայ իշխանները և հայ հոգևորականները ժամանակ էին գտնում եկեղեցիներ շինել, վանքեր վերանորոգել, հանդիսաւոր նաւակաւորք կատարել, միաբանութիւն ժողովել....:

Իշխանուհի աիկին Շուշանը իւր որդկերանց հետ միասին, այդ հանդիսաւոր ժամին կազմում է այժմեան շինութեան հարաւային պատի երկարօրէն արձանագրութիւնը, որի պատճէնը արտագրեցի վերը և որի մէջ տիկին Շուշանը կարճաւօտ հաղորդում է մեզ վանքի պատմութիւնը: Սոյն արձանագրութիւնից իմանում ենք որ տիկինը Արաստամուխ գիւղը կրկին հաստատում է ի ժառանգութիւն վանքի և կարգադրում է որ հինգ եկեղեցիներից մինում, որ սուրբ Աստուածածին է կոչվում, սարին երեք քառասունք կատարուին իւրեան և իւր ամուսնոյ, Աշոտի, հոգւոյ փրկութեան համար, իսկ մնացեալ չորսի մէջ, որ մենք այժմ խորաններ ենք անուանում, պատարագ մատուցուին նորա որդւոց արեւշատութեան համար: Եւ այս պայմանը հաստատում են իւրեանց վկայութեամբ 910 թուին Սիւնեաց Յոհաննէս եպիսկոպոսը և հայոց Յոհաննէս կաթողիկոսը իւր եպիսկոպոսներով և կղերներով: Եւ նախկին Խոտակերաց վանքը, կարծիք այդ ժամանակից, անուանւում է Քարկոփ:

Քարկոփ իւր ժամանակին եղել է ճշապաշտօն, ինչպէս հաստատում է Օրբելեանն իւր պատմութեան ԿԲ գլխումը: Սոյն տիտղոսը նա յատկացնում է և Թանահատի և Արեւոտի և այլ վանքերին: Մշտապաշտօն բառը Հայր Առկառ Ինճիճեանը *) բացառւում է որ իբրեւ միաբանութեան մի դասը միւս դասից յետոյ փոխանակելով միշտ կատարում էին Աստուծոյ պաշտօնը. և այդպիսի վանքերը Ինճիճեանը գտնում է անհանգիստների վանքերի կարգում: Նորա հաստատութեամբ այս կարգը սկիզբն առաւ հայոց մէջ սուրբ Սահակից, ինչպէս ցոյց

*) Ինճիճեան. հախօսութիւն հ. գ. երես 207:

է տալի Խորենացու խօսքը «քանզի ստացաւ աշակերտս վաթսուէն ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն Սպուդէից, արք կրօնաւորք, խորազնազգեսորք, երկաթապատք, Բոկազնացք, որ յար ընդ նմա շրջէին, որովք ճշտելէնսս պաշտօնսք կատարէր զկանոնն *):

Սուրբ Սահակի արարքը Խորենացին նմանեցնում է Սպուդէից վանքերին, որ յունարէն նշանակում է ժրջան, անխռիւ և ողն անունով մատնացոյց է կամենում անել անհանգստից վանքի վերայ, ասում է Հայր Ինճիճեանը:

Եւ այսպէս, Տիկին Շուշանի արձանագրութիւնից իմացանք որ Քարկովի այժմեան եկեղեցու անունը սուրբ Աստուածածին է և շինուած է 910 թուականին: Բայց Աբէլ արքեպիսկոպոս Մխիթարեանցը, ինչ աղայո չիման վերոյ. Քարկովի շինութեան տարին յատկացնում է 936 թուականին **):

Քարկովայ վանքը նորից եկեղեցւում է վերանորոգութեան իշխան Սմբատ Օրբելեանի ձեռքով, ինչպէս երևում է նորա, թուականը կորած, միաշար արձանագրութիւնից արեւելեան պատի վերին մասում, արտաքուստ: Սմբատ Օրբելեանը իւր իշխանութիւնը վայոց ձորում սկսել է 1253 ին և ինքը մեռել է քսան տարուց յետոյ, այն է 1273 թուին, ուրեմն նա կարող էր նորոգել քարկովայ վանքը 1254 ից մինչև 1272, մօտ 350 կամ 360 տարի տիկին Շուշանից յետոյ,

Սմբատ իշխանից յետոյ իշխում է նորա եղբայր Տարսայիճը: Սա իւր իշխանութեան ներքոյ գտնուած վանքերը, Տաթև, Նուրալանք, Յալացքար, Արատիս և այլ ամենայն, ուրեմն և Քարկովի հայրենական ժառնգութիւն է տալիս իւր որդուն, մեր պատմագիր Ստեփաննոս Եպիսկոպոսին, որ թաթարաց Արղուն իշխանի ձեռքով, նոր սիգիլով, կրկին հաստատում է իւր վերայ: Եւ 1297 թուին Ստեփաննոս Եպիսկոպոսը, Չուայ գիւղի և Արետեսի հետ, նու իրում է նորաւանքին և Քարկովի իբրև իւրեան

(*) Խորենացի պատմ. Հայոց գիրք Գ. ԳԼ. ԽԹ.

(**) Արարատ. Հոկտեմ. 1873.

հայտնի հայրենաբաժինն*) Այս տեղ մոտքերենը նախընթաց գրված խումբ յիշած սայն վանքի շուրջը եղած ջրաղացի նաւաքարի արձանագրութիւնը, որի թուականը և եպիսկոպոսի անունը լիովին համապատասխանում է մեր պատմաբանին և նորա ժամանակին:

Ահա այս տեղ արդէն վերջանում է մեզ համար Քարկոփի կեանքը: Մօտ 600 տարուայ ընթացքում ինչ վիճակի է ենթարկուել այդ վանքը, եւ բոլորովին չգիտեմ: Միայն գիտեմ որ Քարկոփի կամ քեալադաշի խղճուկ աւերակները կանգնած են այժմ Խաչիկու գիւղապատկան հողերի վերայ, Խաչիկեցիք վարում են նորա շրջակայքը, արածացնում են իւրեանց հօտը, մինչ և անգամ անասնոց ձմերանոց են շինել մօտը, միքանի տարի առաջ վարդավառին ամբողջ հասարակութեամբ գալիս էին այդ տեղը զբօսնում էին, կաթնապուրւ էին վայելում, մի փոքր ևս ուխտ անում և ապա ցրւում իւրեանց տները: Իսկ հօղը պատկանում է պետական գանձարանին: Դժբախտաբար Քարկոփի եկեղեցու քայքայումից երեւում է որ շատ վաղուց է դադարել այդ տեղ բնակութիւն, ըստ որում չկայ ոչ մի պաշտօն, նորա մօտիկ անցեալին: Չկայ շինութիւն, չկայ նոր տապանաքարեր, չկայ աւանդութիւն և այլն: Եւ այն: Մի կարեւոր հանգամանքի վերայ հրաւիրելով ընթերցողի ուշադրութիւնը, ապա այնուհետեւ վերջ կտամ Քարկոփի մասին խօսելուս: Այդպէս է, որ Զալալեան Արքեպիսկոպոսի գիրքը եզրակացնում է թէ սոյն վանքը կոչւում է Երբեմն Ահեբմնի, երբեմն Քարկոփի և երբեմն Խաչիկեաց վանք**): Եւ արդէն ԼԶ գլխում, պատմական փաստերի վերայ յիշուած, ենթադրել եմ թէ ուր պէտք է լինի Ահեբմնի վանքը, Գորանով հաստատուած է թէ Ահեբմնի և Քարկոփի կամ Խաչիկեաց վանքերը ջուր են, որոնց ի զուր է իրար խառնում Զալալեանի գիրքը: Բայց հարցը վերջնականապէս լուծելու համար, և ճշմարտու-

(*) Օրբել. Պատմ. Նահ. Սիւ. գլ. 2Ա. Եւ նախ յիշումը (*)

(**) Զալալ. Ճանապ. հ. Բ. երես 170. Եւ նախ յիշումը (**)

Թիւնը վերականգնելու նպատակով ես կրկին գիմում եմ պատմութեանը:

Օրբելեանի պատմութեան ԽԴ և Մ գլուխներէյ տեղեկանում ենք որ Խոտակերաց կամ Քարկոփայ վանքը շինել է նախ իշխան Աշոտն և ապա, 359 հայոց թուականին, նորա ամուսին՝ անիկին Շուշանը: Իսկ Ահերմանի կամ Հերմանի վանքը՝ շինել է 385 թուին նոցա որդին, իշխան Սմբատը: Օրբելեանը ԽԴ. գլխում գրում է «վասն խոտակերաց վանիցն» որ կոչեցաւ Քարկոփ, և ամբողջ գլխում չէ յիշում Ահերմանի անունը: Իսկ Մ. գլխումը Ահերմանի վանքի տեղը որոշում է եղեգնիս (այժմ Ալագեւազ) գիւղաքաղաքից վերև և ամբողջ գլխում չէ յիշում Խոտակերաց կամ Քարկոփի վանքի անունը: ԿԲ. գլխի վերջում Վայոց ձորի վանքերը յիշելով առաջին տեղը դնում է Խոտակերաց կամ Քարկոփ վանքը, իսկ հինգերորդ տեղը դնում է Հերմանի վանք: Օրբելեանը նուիրում է Քարկոփը նորալանքին իբրև իւր ժառանգութիւն, քայց Ահերմանի վանքի անունը չէ տալիս: Վերջապէս Քարկոփի եկեղեցու անունը «Սուրբ Աստուածածին» է, իսկ Ահերմանի եկեղեցու անունը «Սուրբ Գրիգոր» է:

Այսքանս բաւական է ցոյց տալու համար թէ Սրբեպիսկոպոս Ջալալեանը որքան հեռու է ճշմարտութիւնից: Իսկ պ. Բագրաձէն, որ ըստ երևոյթին անհաշիւ հետեւել է Ջալալեանի սխալմանց, նորանից մի քանի քայլ ևս այն կողմն է անցել: Նա հաստատում է թէ Հերմանի վանքը հին Սիւնեաց գաւառի եղեգնաձորումն է և թէ նա կազմում էր թեմ, ստորագրուած Կարթլի լանի Սիւնեաց եպիսկոպոսարանին: Եւ թէ Կարմիր վանքը տասներորդ դարում կանգնեցրել է Սարգիս Ճօնը, և այժմ ևս կայ Սիւսերեան գետի ձախ ափում, հռչակաւոր Ղօշա լանի (մտ *):

Կարծ խօսքերով յարգելի հնագէտի ծուռը ճանապարհը ուղղելու համար կարելի է ասել որ Հերմանի վանքը Սիւնիքում կա-

խում չէ ունեցել Կարմիր վանքից որ Շիրակումն է: Կարմիր վանքը (Ղզլ վանք) Սարգիս ճօնի շինածը չէ, վերջինիս շինածը Աստղիկի խօսքով Դպրեվանքն է, որ այժմ ևս կանգուն է Հառիճոյ վանքից արեւմուտք Շիրակում և վերջապէս ճօնը Սարգիսը չէր, այլ Բարսեղն էր, որ եօթներորդ դարում առաջնորդ էր Դպրեվանքում:

Այսքանս բաւական համարելով Քարկոփի մասին, հսթողնում եմ նորան, ուղղւում եմ դէպի հիւսիս, բարձրանում եմ բլուրի գլուխը և ապա սորա լանջով իջնում եմ նորա միւս երեսը մի սլարգ, յարդ և սառն աղբիւրի վերայ: Այս աղբիւրը միւս իւր նմանների հետ կազմում է մի առուակ, որ մի խոր փայռապատ ձորի միջով հոսում է դէպի արեւմուտ, դէպի ճաւաձոր գիւղը: Աղբիւրի շուրջը, մանաւանդ աջ ափից տարածւում է տափարակ, կանաչազարդ հովիտ և դորա միջով այդ նեղ ճանապարհը տանում է դէպի Ամաղու:

Երբ հս կանգ առած նայում էի մի թաւալուած խաչքարի ճանապարհի վերայ, մօտեցան ինձ Խաչիկեցի հնձուորները:— Դիտես, այս քարի միւս երեսում գրած է թէ որոնք են Խաչիկ գիւղի սահմանները, ճկատեցին հնձուորները: Մօտ տասը հոգի հազիւ կարողացան շրջել քարը իւրեանց գիւղի սահմանները որոշելու և իմ հետաքրքրութիւնս գոհացնելու համար: Սակայն ինչ սպասում էինք այն դուրս չեկաւ, այլ գրած էր հետեւելը « Ի թվ. 21. (730) Կամաւն Աստուծոյ ես Խաչիկ կրօնաւոր կանգնեցի զխաչս ի բարեխօսութիւն ծնողաց իմոց յիշէք: » Մի՞ գուցէ Խաչիկ գիւղը այս կրօնաւորից է ստացել իւր անունը:

Իմ կանգնած լանջի մօտ երևում են տների և եկեղեցու աւերակներ, կոտորուած և մաշուած խաչքարեր և անարձանազիր տապանաքարեր, որոնք ապացոյց են թէ այդ տեղ եղել է երբեմն հայաբնակ գիւղատեղի, իսկ այժմ այդ տեղերը Խաչիկեցւոց վարելահողերն և արօտատեղերն են: Աւերակները և շրջակայքը տեղական թուրքերի լեզուով կոչւում են Աւնէր, իսկ հայերի մէջ Աւնէր: Սորանից ես եզրակացնում եմ որ այս Աւնէսը Քարկոփայ վանքի արձանագրութեան և Օրբելեանի

պատմութեան մէջ յիշած Արասպամա-ի գիւղն է:

Օրբեղեանը իւր ԽԴ գլխում որոշակի ասում է « » յըստորոտն Վայոց ձորոյ, ի սահմանին Հրասէկոյ բերդոյ մերձ յԱրաստամունի գիւղ, որ իբր գիտանոց բարձր հայէր ի վերայ դաշտին Շարրոյ: Արդարեւ այս տեղը գտնուում է Վայոց ձորի ստորոտում և պարզ նայում է Շարուր դաշտի արեւմտեան մասի վերայ: Ուրեմն ես վստահ եմ որ այժմեայն Առնէտը հին Արաստամունի գիւղն է և այս հանգամանքի վերայ ես առանձնակի շեշտում եմ, ըստորում Քարկոսի օգնութեամբ որոշուեցաւ Արաստամունի գիւղի տեղը և այս երկուսի օգնութեամբ կարելի կլինի որոշել Հրաշկաբերդի տեղը:

Առնէտից դէպի հիւսիս, երկրորդ բլուրի ոչ այնքան բարձր քարաժայռ գագաթի վերայ երեւում են շրջապատ պարսպի հետքեր, որի մէջ երբեմն պատասպարուել է իւր թշնամուց մի ժողովուրդ: Խաչիկեցիք և միւս տեղական բնակիչները դորան անուանում են Սաղազան զաւաթ: այսինքն է Կաչաղակի բերդ: Թէ ինչու այդ մշտակարկաջ թռչունը յատկացրել է իւր անունն այդ բերդին, դա ոչոքին յայտնի չէ: Շարունակելով ճանապարհս դէպի հիւսիս ես անցայ միջանի լեռնադափներ, աջակողմեան ուսմանում թողնելով Նրեանաբնակ Ստեփան Նզիազարեանցին պատկանող Աբա» Բէլանագ լեռնալայրը, կանգ առայ այն բարձր լանջի վերայ, որ թեքուում է դէպի Առփայ գիւղը, Առփայցայ գետը և աջ կողմից դէպի Ամաղու գիւղը:

Սորան համեմատ, լեռնային ճանապարհը այդ տեղ երկու է քաժանուում, մինը ձորով ուղղակի գնում է դէպի Առփայ գիւղը, իսկ միւսը թեքուում է աջ կողմի վերայ դէպի Ամաղու: Վերջինով աստիճանաբար իջնում եմ մի գեղեցիկ ծառազարդ ձորակի, ուր բղխում է յորդառատ աղբիւր, որ կրում է « Սուրբ Յոհաննէսի աղբիւր » անունը: Ո՞վ է սուրբ Յոհաննէսը — տեղական աւանդութիւնը չէ որոշում:

Մի ժայռապատ և անտառազարդ ձոր աղբիւրից ձգուում է դէպի հիւսիս, աստիճանաբար ցածանալով և խորանալով մինչև Առփայ գիւղի գլուխը, որ հեռու է այդ տեղից 5 — 6 վերստաչափ: Սորան զուգահեռակից, աղբիւրի ձախ կողմից իջնում

է մի այլ ձոր, որի միջով անցնում է Խաչիկից Առփայ ամանող
լեռնային ճանապարհը, և որը Առփայի գլխում միանում է
առաջին ձորի հետ:

Այդ երկու ժայռապատ ձորերի արանքում բարձրանում է
ահա մի ևս առաւել բարձր ժայռ, որի տափարակ գագաթը
ձգւում է հարաւից դէպի հիւսիս: Գագաթն ունի երկու
հրապարակ, հարաւայինը — ցածր և հիւսիսայինը — փոքր ինչ
բարձր: Գագաթն ի բնէ ժայռապատ լինելով, ամեն կողմից
անմատչելի է: Սակայն արեւմտեան կողմից քանդուած պարբ-
պապատի վրայից հազիւ յաջողւում է անցնել հարաւային
ցածր հրապարակի վերայ, ուր կան հին տների պատեր: Փոր-
ձում էք բարձրանալ միւս, հիւսիսային, բարձր հրապարակի
վերայ, բայց դա անկարելի է: Եկած ճանապարհով կրկին իջ-
նում էք և անցնում էք արեւելեան կողմը: Այդ տեղ սոսկալի
ժայռի տակով և ահռելի ձորի գլխով գնում էք դէպի հիւսիս,
ուր հանդիպում էք մի փոքրուածքի, ժայռի մէջ՝ որ առաջը
պատուելով ընդունել է խորանի ձև՝ փոքրիկ բեմով՝ պատա-
րագ մատուցանելու, ուր կան նաեւ բազմաթիւ մանր խաչքա-
րեր և նորանց բեկորներ:

— Այս ճգնաւորի տուն է, յայտնում է ուղեկիցս, տոնեղ
շատ վաղուց ճգնելիս է եղել մի սուրբ, բերդն էլ ասում է
« ճգնաւորի բերդ » երբեմն էլ « Առփի բերդ », Առփայ գիւղի
մօտիկութիւնից:

Հաւանութիւն տաւ ուղեկցիս կարծիքին, սակայն յայտ-
նում եմ ընթերցողին որ սորա պէս փոքրիկ ժայռահատ եկե-
ղեցիներ մի քանի հատ տեսել եմ եռ Բագենում: Մօժկերդի և
Զիւնի նշանաւոր հին բերդերի պարսպների շուրջը, Երեւանէ
որ սոքա ամրացների պատկանելիք են, իբրեւ պաշարուածների
աղօթատեղիներ:

Ճգնաւորի տնից կամաց կամաց բարձրանալով եւ մօտում եմ
ժայռի մի նեղ ճեղքուած, այնքան նեղ, որ երկու մարդ կողք
կողքի հազիւ կարողանան անցնել: Այդ ճեղքուածով վերջա-
պէս կարելի է դուրս գալ ժայռի տափարակ գլուխը, որտեղից
շրջապատ ձորերի վերայ նայելիս սառսուռ է տիրում ձեզ:

Տափարակի վերայ կան սենեակներ, հորերի, քրամարների աւերակներ, որոնց մէջ արդէն բռնուել բարձրացել են ծառեր։ Հիւսիս արեւմտեան անկիւնում կայ քարի մէջ աղ ծեծելու փոս։ Աւերակներն այդպիսի բնական ամուր տեղում, ուր, բացի յիշեալ կիրճը, չկան ոյլու մի մատչելի կէտ, ցոյց են տալի որ այդ գագաթը հին ամրոց է։

— Բերդի բնակիչները ջուր վերցնելիս են եղել այն ձորի առուակից, որ գալիս է Սուրբ Յոհանէսի աղբիւրից, և ճգնաւորի տան սւղողութեամբ, բոլորովին ձորի խորքում կայ մի ստորերկրեայ ճանապարհի բերան, նկատեց ուղեկիցս։ Քարու կիրքերանը այժմ փոքր ինչ քանդուած է։ շարունակեց նա, բայց մենք շատ անգամ տեսել ենք նորա քարէ աստիճանները, որոնք բարձրանում են գետնի տակում, դէպի բերդը։ Իսկ բերդի մէջ, այստեղ, բերանը ծածկուած է, չենք գտնում, վերջացրեց իւր խօսքն ուղեկիցս։

Սրգարեւ, նշանաւոր բերդերը ունեն այդ ստորերկրեայ ճանապարհը դէպի ստորոտի առուակը, գետը, աղբիւրները և այլն։ Ով տեսել է Նարսի միջնաբերդը, Մոնկերգի բերդը, ոչ մի երկբայութիւն չի արտայայտիլ նա։ Երարեք իրու երեսման անգլիական հիւսաւորոս Տէյլօր իւր «Ճանապարհորդութիւն Քիւրդստանում» աշխատութեան մէջ նոյնպէս մատնացոյց է անում թէ Հիւսիսէջ քաղաքի մօտ կայ մի հին բերդ, որից 200 աստճանով ստորերկրեայ ճանապարհ է իջնում Տիգրիսի վերայ։ Ծովաց գաւառի Սնգեղ քաղաքի մօտ եղած հին բերդից նոյնպէս իջնում է 177 աստիճանով ճանապարհ դէպի գետը։ Իսկ արեւմտեան Տիգրիսի վերայ (Երեւնէ գու) Ամալեկոյում չհին բերդից իջնում է դէպի այդ գետը մի ստորերկրեայ ճանապարհ քառասուն աստէն (280 ֆուտ) երկարութեամբ և մի սափէնից աւելի լայնութեամբ (*):

Վերադառնալով նորից մեր կանգնած տեղը, ես զարթեցնում եմ իմ կնճռոտ հարցերից մինը, այն է որոշել կորած այժմ

(*) Տէյլօր. Ճանապ. Գրգաւ. Էջ. 50, 53 և 55. աստճ. 177 և 178

անյայտ Հրաշկաբերդի տեղը: Ստորև բերած պատմական հիմունքների վերայ յենուած ես վստահանում եմ հաստատել որ մեր որոնած Հրաշկաբերդը սոյն այս բերդն է, ուր կանգնած ենք մենք: Մի կողմ թուինելով Շոպէնի և Ջալալեանի կարծիքները, իբրև Հրաշկաբերդը — Ալագեազի բերդն է, ես կբերեմ Օրբելեանից այն կտորները, որոնք կվերաբերին մեր հարցին:

Օրբելեանի այն խօսքերը, թէ « յառաջ քան զայս ի բազում ժամանակաց բնակեալ էին խոտաճարակ և խարազնազգեստ մարդիկ յապրոսոս Վայոց յորդ, ի սահմանին Հրասեկայ Բերդայ, մերձ Սրաստամուխ գիւղ և այլն, ցոյց են տալի, որ Հրասեկայ բերդը, Արաստամուխ գիւղի և Քարկոփայ վանքի հետ, դրած է Վայոց ձորի ստորոտում և միմեանցից մօտիկ: Մի այլ տեղ նոյն Օրբելեանը շարունակում է « որ բնակէր (Յոհաննէս եպիսկոպոս), ի Խորայր անապոյին որ Նորափան կոչի, Դէր Հրալիսեբերդն »: « Կամեցաւ բնակել ի խորաձոր անապոսին Նորափանց, Դէր անապոյի տղեակն Հրասեկայ Բերդայ, առ հիազօր և մեծաղբանջ եկեղեցոյն սրբոյ Կարապետին » *):

Եւ այսպէս վերոյիշեալ խօսքերից անշուշտ պէտք է եղրակոցնել որ Քարկոփը, Արաստամուխ գիւղը, Նորավանքի սուրբ Կարապետի եկեղեցին (Ամաղուի Նորավանքը) և վերջապէս Հրաշկաբերդը միասին, իրար մօտիկ են և սահմանակից: Սոյն այս գլխում պարզ որոշուած է Քարկոփի տեղը, նորանով որոշուած է և Արաստամուխ գիւղի տեղը, Ամաղուի Նորավանքի տեղը լինլին յայտնի է: Ուրեմն սորանց սահմանակից է և Հրասեկայ բերդը: Այլ յիշեալ սահմաններում ճանապարհորդել է և առանձին ուշադրութեամբ հետազօտել է աշխարհագրական գիրքը, նա չէ կարող կանգ չառնել յիշեալ ճգնաւորի բերդի վերայ, իբրև իսկական Հրաշկաբերդի վերայ: Այդ սահմաններում չէ երևում ի բնէ ամուր, մի նշանաւոր բերդ, բացի ճգնաւորի բերդը, որ ունենար Օրբելեանի նկարագրած Հրաշկաբերդի յատկութիւնները:

(*) Օրբել. Պատ. Նահ. Սիս. գլ. ԽԴ. ԿԱ. և ԿԴ.

Եւ այսպէս, ընդունելով որ Հրաշկարերդի տեղն՝ արդէն որոշուած է, ես անցնում եմ՝ նորա պատմութեանը, Հրաշկարերդ կամ Հրասեկայ բերդ է կոչւում այն պատճառով, որ նորան շինել է Հրասեկը՝ անհնարին ամրութեամբ աստուածաստեղծ պարսկօք ամրացեալ այնպէս որ Օրբելեանը դնում է նորան Սիւնեաց աշխարհի նախադաս բերդերի կարգում:

Բազայց մեծափառ իշխան Հասանի որդի Յոհաննէս եպիսկոպոսը իւր աշխարհի աւերուելուց յետոյ եկաւ և բնակեց Ամաղու սուբբ Կորապետի վանքում 1105 փրկչական թուականին և այդ միջոցին Հրասեկայ պարսիկ բերդապահը սաստիկ նեղում էր և աշխատում էր որսալ և սպանել եպիսկոպոսին: Իւր դրութիւնից ստիպուած եպիսկոպոսը պարսկական հագուստը հագնելով՝ փախստեայ գնում է Ասպահան քաղաք Սուլթանի մօտ, որի միամօր որդին անհնարին ցաւով մերձեմահ հիվանդացել էր և առողջացաւ եպիսկոպոսի միջնորդութեամբ Աստուածային հրամանով:

Երախտապարտ Սուլթանը յարգելով եպիսկոպոսի խնդիրը, անտուտ և անանցական հրամանով իսկոյն ժառանգեցնում է Հրաշկարերդը նորալմնքի եկեղեցուն: Այդ արքունական հրամանը նոյն իսկ Օրբելեան եպիսկոպոսն անձամբ կարգացել և ժողովել է, ըստ տաճիկ օրինին էր անհուն երգմամբ հաստատեալ զգիրն, նալլաթը և ապիզարը բազում կարգեալ ի նմա: Եպիսկոպոսը մեծ ինդրութեամբ գալիս է և բերդի ամիրային իւր ընտանիքով քարավէժ առնելով սատակեցնում է:

Ապա բերդը յետոյ կրկին շինուում է և բնակւում են նորա մէջ պարսիկներ, իսկ Աթաբէգ Իվանէի օրով, նոյն իսկ Իվանէի հրամանով և ուժով կրկին առնում են բերդը Աւփայեցի Ախթամարն և Խաչենցի Վասակ իշխանը: Նոյն աթաբէգ Իվանէն, 1184—5 թուին, վրաց թողաւորի հրամանով, անանցական գրով ընծայում է Հրաշկարերդը իւր գաւառով հանդերձ Լիպարիտ Օրբելեանին:

Թաթարաց իշխան Ասլան Նոյինն, 1236 թուականին, երբ նուաճեց Վայոյ ձորը, այդ ժամանակ ելիկում Լիպարիտեան Օրբելեանը իւրայիններով ամրացաւ անառիկ Հրաշկարերդի

մէջ: Առկանը չըջապատեց բերդը, իմացաւ թէ անհնարին է նուաճել նորան, սէր և պայման կապեց Երիկու մի հետ՝ որ դուրս գայ բերդից և կարգուի կողմնակալ վայոց ձորի սահմանում*):

Լիպարիտ սողանալով Հրաշկաբերդը Աթաբէգ Իվանէից, յիշում է նորան իւր արձանագրութեան մէջ՝ Նորավանքի եկեղեցու հիմնադրին պատի վերայ, ներքուստ: Սորանից ցածր, նոյն իսկ պատի վերայ Ստեփաննոս Օրբելեանը իւր արձանագրութեան մէջ 715 (1296) թուի՝ Հրաշկաբերդն արդէն անուանում է իւր կայսրեաւթի և նուիրում է նորան նոյն վանքին: Սորեան ահա իմ ունեցած տեղեկութիւնները Հրաշկաբերդի վերաբերութեամբ: Այժմ կրկին բարձրանանք սուրբ Յոհաննէսի աղբիւրը և այն տեղից մի քանի տասնեակ քայլ դէպի արևելք անցնելով մենք արդէն կանգնած կլինինք Ամաղու գիւղի գլխին:

Ամաղուն գրած է փոքրիկ գետակի ձախ ավանում: Հարթ բաձրադիր դաշտի վերայ, նա թրքաբնակ է և իւր բոլոր սահմանով և հստակաբար վանքով պատկանում է Երևանցի Ստեփաննոս եղիազարեանցին: Այս գիւղը շատ անգամ յիշում է Օրբելեանի պատմութեան մէջ, իջնելով գիւղի մէջ մենք տեսնում ենք հասարակ քարից շինած՝ աւերակ (եկեղեցի, գլուխ կիսով չափ փայտածածը: Նա շինուած է մի քանի տարի առաջ երբ այդ տեղի թուրքերի հետ խառն ընկալում էին վանքի և Արաշկերացի գաղթական հայեր որոնք 1856, մինչև 1860 բռնուովին ցրուել են Դարալագեագի ննգիջայ և Այար հայաբնակ գիւղերի վերայ):

Ամաղու գիւղի առաջ տարածուում է բաւականին ընդարձակ դաշտ և ջրարբի դուր Ամաղուեցիք ցանում են ցորեն, գարի և կորեկ: Սակայն որքան յարմար գետին է հաղովի այգիներ տնկելու: Ինչ կանխած, որ հայերի բնակութեան ժամանակ այդ դաշտը և ձորը ծածկուած էին այգիներով: Նորոնց փոխարէն մենք այժմ տեսնում ենք ծիրանի ծառեր: 1881 թ. մայիսի 15-ին Երևանի քաղաքում

(*) Օրբելի Պատմ. նշ. Սխ. Գլուխը Գալիլէեայի ձախ. Պատմ. հայոց հ. գ. Կրեոս 212. ամաղու քաղաքում յայտնաբերված քանդակ

